

Praefatio

Words, Words, Words

Na pytanie Poloniusza: „What do you read, my lord?” Hamlet odpowiedział: „Words, words, words” (Szekspir, *Hamlet*, akt II, scena 2). Passus to znany, jednak niezwykle znaczący dla mówienia o słowach, o języku. Dlaczego? Jak bowiem wielka jest moc słów, wie niemal każdy. Słowa mogą zmieniać wszechświat.

Kultura starożytna to „kultura słowa”. Językiem starożytni interesowali się niemal od zawsze, a więc od kiedy tylko uświadomili sobie jego niezwykle moc sprawczą. Konfucjusz twierdził ponoć, że bez znajomości siły słów niemożliwa jest znajomość człowieka. Sofista Gorgiasz w jednej ze swych mów pt. *Pochwała Heleny* – ‘Ελένης ἐγκώμιον (8) napisał wprost: λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν („Słowo jest wielkim siłaczem.”), dodając, że słowo, za pomocą bardzo małego organu, jakim jest język, wywołuje rzeczy na miarę boską, zdolne jest bowiem wzbudzić radość, uśmierzyć zmartwienie i strach. Platon, ustami Sokratesa, sprecyzował z kolei, że w naturze mowy leży prowadzenie dusz, to do duszy bowiem skierowane są słowa (Pl. *Phaedr.* 270 B ff.). Gerardus van der Leeuw, holenderski teolog, egiptolog, jeden z najważniejszych przedstawicieli fenomenologii religii XX w., tłumaczył, że „świat pierwotny i antyczny, w ogóle świat religijny, nie wie, co to puste słowa words, words;

nigdy nie mówi: »dość tych słów, przystąpmy wreszcie do czynu«, a tęsknota, by nigdy już »nie grzebać się« w słowach, jest mu obca”¹.

Dziś różnego typu relacjami, jakie zachodzą między językiem a innymi przejawami kultury, zarówno w aspekcie historycznym, jak i współczesnym, zajmują się już nie tylko lingwiści, bowiem i dla przedstawicieli innych gałęzi szeroko rozumianej nauki, takich jak filozofowie², krytycy literatury³ lub sztuki⁴, filozofowie i teoretycy prawa⁵,

---

¹ G. van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen 1933, cit. za: pol. wyd.: *Fenomenologia religii*, tłum. J. Prokopiuk, Warszawa 1997, s. 355. Por.: F.A. Philbrick, *Language and the Law. The Semantics of Forensic English*, New York 1949, s. 26: „words, whether written or spoken, are symbols”.

² Na temat różnych perspektyw języka pisał m.in.: J.R. Searle, *What is Language? Some Preliminary Remarks*, „Etica & Politica / Ethics & Politics” 2009, vol. 11, no. 1, s. 173-202.

³ Wspomnieć warto w szczególności o nowatorskim nurcie, który bada związki języka, literatury i prawa, jakim jest Law & Literature, rozwijającym się głównie w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Zwolennicy tej formy studiów nad językiem widzą dwa rodzaje interakcji między wspomnianymi fenomenami, dające się opisać jako: „law in literature” oraz „law as literature”, zob. szerzej e.g.: I. Ward, *Law and Literature. Possibilities and Perspectives*, Cambridge 1995; *Law and Literature Perspectives*, ed. B.L. Rockwood, New York 1998; M. Aristodemou, *Law and Literature. Journeys from Here to Eternity*, Oxford 2000; *Law and Literature*, ed. T. Brook, Tübingen 2002; zob. też: *Literatur und Recht. Literarische Rechtsfälle von der Antike bis in die Gegenwart*, Hrsg. U. Mölk, Göttingen 1996.

⁴ Zob. przykładowo: *Art & Law*, eds. B. Demarsin et al., Bruges–Oxford 2008; *Law and the Image. The Authority of Art and the Aesthetics of Law*, eds. C. Douzinas, L. Nead, Chicago 1999.

⁵ Warto wspomnieć przykładowo, że na corocznym kongresie filozofów i teoretyków prawa, 25th IVR World Congress of Philosophy of Law and Social Philosophy: *Law, Science, Technology*, które odbyło się 15-20 sierpnia 2011 roku na Goethe Universität we Frankfurcie nad Menem, jeden z paneli, tzw. Special Workshops, zatytułowany „The Language of Law. Classical Perspective”, został w całości poświęcony kwestiom interakcji między językiem i prawem, obejmując takie zagadnienia, jak e.g.: „Ricoeur on Sophocles and Aristotle”, „Roman legal terms in Mediaeval Iceland: The case of contumacia” czy „Evidentially rules in Roman rhetoric and jurisprudence”, zob.: *Abstract Book*, Frankfurt am Main 2011, s. 197. Znamienne jest i to, że wraca się w filozoficzno-teoretycznej refleksji nad językiem prawa do

stało się jasne, jak ważne są „właściwe rozumienie języka” i jego „społeczna świadomość”⁶.

Ideą konferencji pod hasłem „Lingua Latina – co to znaczy dla prawników?” – która odbyła się kilka lat temu, w grudniu 2008 roku na Uniwersytecie Jagiellońskim i zorganizowana została staraniem Sekcji Prawa Rzymskiego Towarzystwa Biblioteki Słuchaczy Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, przy współudziale, co niezwykle znamienne, pracowników Wydziału Filologicznego (Instytutu Filologii Klasycznej) oraz Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego – było zebranie w jednym miejscu filologów-łacienników i prawników. Postawiona kwestia „prawniczej łaciny” jest

---

klasycznych autorów, zarówno klasyków *par excellence* – a więc autorów piszących w czasach antyku, jak i klasycznych opracowań na ich temat, jak pisma Paula Ricoeura, e.g.: P. Ricoeur, *Hermeneutics & the Human Sciences. Essays on Language, Action and Interpretation*, ed., transl. by J.B. Thompson, Cambridge 1981.

⁶ Szerzej na temat interdyscyplinarnej nauki, określanej jako „Lingwistyka prawnicza” lub „Legal Linguistics”, zob. niedawno wydane: M. Galdia, *Legal Linguistics*, Frankfurt am Main 2009, wraz z obszerną bibliografią (s. 411-428); por.: P. Goodrich, *The Role of Linguistics in Legal Analysis*, [w:] idem, *Legal Discourse. Studies in Linguistics, Rhetoric and Legal Analysis*, Hampshire–London 1987, s. 63-81; idem, *Law and Language. An Historical and Critical Introduction*, „Journal of Law & Society” 1984, vol. 11, no. 2, s. 173 i n., przedruk w: *Legal Positivism*, ed. M. Jori, Aldershot 1992, s. 173-246. Uznaje się, że po raz pierwszy terminu „linguistique juridique” (lingwistyka prawnicza) użył w 1921 roku François Gény w książce pt. *Science et technique en droit privé positif*, vol. 3, Paris 1921. Na gruncie nauki polskiej pisali na ten temat m.in.: J. Pieńkos, *Podstawy jurslingwistyki. Język w prawie – prawo w języku*, Warszawa 1999; J. Petzel, *Język prawny w świetle lingwistycznej teorii rejestru językowego*, „Studia Iuridica” 2006, t. 45, s. 153-163. Zob. też, na temat tzw. „informatyki jurydycznej” jako „naukowej ciekawostki” e.g.: *Computer Science and Law. An Advanced Course*, ed. B. Niblett, Cambridge 1980; D. Bourcier, E. Andreevsky, *Traduction et polysémie: un exemple de traitement automatique en informatique juridique*, [w:] *Langage du droit et traduction. Essais de jurilinguistique*, éd. J.-C. Gémard, Quebec 1982. Por. inną „naukową ciekawostkę”: P. Goodrich, *Languages of Law. From Logics of Memory to Nomadic Masks*, London 1990, s. 291-293: „the iconography of law” jako „study of the sacral representation of law”.

bowiem istotna właśnie w perspektywie wspólnej – zarówno języka łacińskiego, jak i prawa, którego język wywodzi się i formuje z doświadczenia języka dnia codziennego, do którego samo prawo dodaje swoje szczególne, właściwe tylko sobie struktury, tworząc język techniczny⁷. Niewątpliwie też przez wieki historycznego rozwoju Europy prawniczą *lingua franca* była łacina. Nie tylko więc możliwa, ale i uzasadniona jest wspólna dyskusja nad formowaniem się jurystycznej odmiany łaciny, a więc dyskusja zarówno ekspertów od języka łacińskiego, jak i tych od prawa *tout court*⁸.

Spotkanie takie nie było też inwencją uniwersyteckiego ośrodka krakowskiego, najstarszego w tym kraju, gdzie wykłady na temat prawa – kiedy się odbywały – przez wieki odbywały się właśnie w języku łacińskim. Spotkania o profilu interdyscyplinarnym, których przedmiotem jest język łaciński w swym wymiarze „łaciny jurystycznej”, od pewnego czasu są organizowane w różnych państwach należących do kręgu tzw. kultury zachodnioeuropejskiej, w której formowaniu łacina odegrała niekwestionowaną istotną rolę. Spośród takich kongresów poświęconych tym właśnie zagadnieniom wymienić warto, choćby przykładowo, *Convegno Internazionale „Il latino del diritto”*, które miało miejsce w Perugii w roku 1992⁹,

⁷ Zwrócił na to uwagę m.in.: P. Goodrich, *Law and Language...*, s. 228-230; a następnie także: L. Lauzière, *Le sens ordinaire des termes de droit*, [w:] *Langage et droit à travers l'histoire. Réalités et fictions – Congress International* (Leuven, 26-29 mai 1988), éd. G. van Dievoet, P. Godding, D. van den Auweele, Leuven-Paris 1989, s. 39 i n.

⁸ Zob.: L. Zurli, *Tra filologi e giuristi*, [w:] *Il latino del diritto. Atti del convegno internazionale „Il latino del diritto”* (Perugia, 8-10 ottobre 1992), a cura di S. Schipani, N. Scivoletto, Roma 1994, s. 371-404; por. jednak sceptyczne uwagi sformułowane na początku ubiegłego stulecia: P. Bonfante, *Il metodo naturalistico nella storia del diritto*, „Rivista italiana di sociologia” 1917, vol. 21, s. 53-72; E. Carusi, *Diritto e filologia. Risposta di un giurista alle critiche di un filologo*, Bologna 1925, *passim*, zwł. s. 5 i n.: „Il problema dell'invasione dei profani nel campo della scienza del diritto”.

⁹ Zob.: *Il latino del diritto. Atti del convegno internazionale...*; zob. też: *Il linguaggio dei giuristi romani. Atti del convegno internazionale di Studi* (Lecce, 5-6 di-

2nd International Conference, pt. „Law, Language and Professional Practice”, która odbyła się w Neapolu–Santa Maria Capua Vetere, 10-12 maja 2012 roku, czy o 3rd International Conference, pt. „Language and Law in Social Practice”, zorganizowanej ostatnio w Casercie, 14-17 maja 2014 roku¹⁰. Nie ulega też wątpliwości, że właśnie w ten sposób możliwe jest holistyczne spojrzenie na kwestie dotyczące języka oraz prawa, stworzenie płaszczyzny dla dyskusji i konfrontacji myśli filologicznej i prawniczej. Taka wspólna „płaszczyzna porozumienia” pozwala na kompletne, komplementarne i w pełni świadome opisanie fenomenu języka łacińskiego *sensu largo*, a więc opisanie chwili jego powstania, sposobu formowania się, a następnie pojawiania się kolejnych jego wcieleń, jako języka religii, nauki, sztuki czy wreszcie prawniczej praktyki. W ten też sposób wejść można na ścieżkę porozumienia, która niewątpliwie wydaje się korzystna i pełna kognitywnych profitów zarówno dla filologów, jak i prawników, a co więcej, wydaje się ona niezbędna do prowadzenia analizy źródłowej ze świadomością nie tylko ich historyczności, lecz także ich historycznej – z uwagi na epokę powstania – różnorodności i unikalności¹¹. Zdecydowanie „ożywcza” jest też

---

cembre 1994), a cura di O. Bianco, S. Tafaro, Lecce 2000. Warto wspomnieć także o zbiorach studiów z konferencji poświęconych problemom relacji języka i prawa w ujęciu historycznym, e.g.: *Langage et droit à travers l'histoire. Réalités et fictions...*; zob. więcej: *infra*, Appendix 3 i zestawiona tam literatura. Także na Uniwersytecie Warszawskim, 26 listopada 2010 roku, odbyła się jednodniowa Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Lingua iuris”, poświęcona w szczególności zagadnieniu języka prawa polskiego (referaty wygłosili: Małgorzata Korzycka-Iwanow, Jarosław Deminet, Maciej Zieliński, Radosław Pawelec oraz Jacek Petzel).

¹⁰ Zob. <http://www.languageandlaw.info/index.html> (8 XII 2012); <http://www.rill.unina2.it/2014.html> (3 VII 2014).

¹¹ Por.: J.-H. Michel, *Sur la traduction des sources du droit romain*, [w:] *Il latino del diritto. Atti del convegno internazionale...*, s. 293 i n.; podobnie zob.: S. Schipani, *Primo rapporto sull'attività della ricerca: „Il latino del diritto e la sua traduzione. Traduzione in italiano dei ‘Digesta’ di Giustiniano”*, [w:] *Il linguaggio dei giuristi romani. Atti del convegno internazionale...*, s. 135 i n.; por.: A. Metro, *Termini ed espressioni „intraducibili” nella traduzione del Digesto*, [w:] *Scientia iuris*

analiza – na różnych poziomach – postulatów rozumienia dawnego przekazu normatywnego, by w jego odczytaniu móc pozostać w zgodzie z intencją autora i epoki, w której stworzył on swoje dzieło, nadając mu formę wyrazu w języku łacińskim. Istnieją bowiem terminy, które – uzyskując swe precyzyjne znaczenie na gruncie potocznego języka starożytnych Rzymian, świadomych, podobnie jak Grecy, twórczej siły słowa – oderwały się w swej intensji i ekstensji od pierwotnego użycia na gruncie dyskursu nieprofesjonalnego, po to, by je na nowo uzyskać jako część dyskursu dotyczącego prawa prowadzonego przez profesjonalistów, czyli dyskursu dogmatycznego rzymskich jurystów¹², a następnie prawników bizantyńskich, średniowiecznych, renesansowych *etc.* Są to słowa mające na gruncie prawa swe specyficzne, niezwykle techniczne znaczenie, które można nawet określić jako „ekskluzywne”¹³. Taka technicyzacja terminologiczna jest jednak z jednej strony wymuszona, a z drugiej uzasadniona przez wymagania samej dyscypliny. Prawo bowiem, niewątpliwie należąc do dyscyplin dogmatycznych, zachowuje zawsze swoje społeczno-praktyczne znaczenie, choćby tylko dlatego,

---

e linguaggio nel sistema giuridico romano. Atti del Convegno di studi (Sassari, 22-23 novembre 1996), a cura di F. Sini, R. Ortu, Milano 2001, s. 35-51; zob. też na ten temat: J. Reszczyński, *Wstęp*, [w:] *Digesta Iustiniani – Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, t. I: *Księgi 1-4*, red. T. Palmirski, Kraków 2013, s. 49-53.

¹² Zapewne właśnie z uwagi na świadomość „technicyzacji” określonych pojęć kompilatorzy justyniańscy zdecydowali się na włączenie do ostatniej, 50. księgi *Digesta* tytułu 16: *De verborum significatione*, w którym zamieszczone zostały wyjątki z pism jurystów traktujące o „prawniczym rozumieniu” określonych pojęć. Zob. szerzej na ten temat: A. Dell’Oro, *Il linguaggio dei compilatori del Digesto quale risulta dal titolo 50.16 „De verborum significatione”*, [w:] *Scientia iuris e linguaggio nel sistema giuridico romano...*, s. 5-13; por.: L. Zurli, *Dig. 50.16 tra iuris prudentia e rhetorica*, [w:] *Scientia iuris e linguaggio nel sistema giuridico romano...*, s. 15-34.

¹³ Zob.: L. Lantella, *Dinamica semantica e modelli strutturali nella terminologia giuridica romana*, [w:] *Il latino del diritto. Atti del convegno internazionale...*, s. 39 i n.

że „dzięki słowom kształtuje rzeczywistość”¹⁴. Dyscypliny naukowe natomiast często wymagają tworzenia nowych znaczeń dla słów lub syntagm po to, aby spełniać swoje zadanie¹⁵, nawet jeśli następnie te słowa i syntagmy potrzebują długich i nierzadko wysublimowanych określeń, aby zostać poprawnie objaśnione. Często też są owe terminy czy syntagmy elementem inspiracji dla uczonych i dla tych, którzy prawo tworzą i stosują, do wykreowania właściwego tylko im pola zastosowania, którego rozpoznanie bazuje właśnie na właściwym rozumieniu momentu pojawienia się słowa-terminu, uzyskania przez niego właściwego – czyli technicznego – znaczenia, ale też i jego późniejszej możliwej zmiany¹⁶.

Niewątpliwie język konstytuuje jeden z najważniejszych instrumentów przejawiania się prawa¹⁷, zaś język prawny i prawniczy w różny sposób uzyskują swój techniczny wymiar, co służyć ma spełnieniu przez nie zadania, które im się stawia, a więc zadania

¹⁴ Nawiązanie do koncepcji „speech acts”; zob. na ten temat: J.L. Austin, *How to Do Things with Words*, Oxford 1962, *passim*; J. Searle, *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, London–Cambridge 1969, *passim*; B. Harrison, *Introduction to the Philosophy of Language*, London 1979, zwł. s. 165-183; S. Hervey, *Semiotic Perspectives*, London 1983, rozdz. 4; P. Goodrich, *The Language of Legal Faith*, [w:] idem, *Legal Discourse...*, s. 44-62.

¹⁵ Por.: M. Serres, *Hermès*, vol. 1: *La communication*, Paris 1968, *passim*, na temat „langue intrinsèque de la science”.

¹⁶ Por.: L. Genicot, *Variations sur la sémantique en histoire du droit*, [w:] *Langage et droit à travers l'histoire. Réalités et fictions...*, s. 7-18; por. też: A. Le-febvre-Teillard, *Nomen, tractatus, fama. Variations sous un même terme*, [w:] *Langage et droit à travers l'histoire. Réalités et fictions...*, s. 121, na temat ewolucji, jakiej podlega język prawniczy. Na ten temat, w kontekście ciągłej konieczności modyfikacji prawniczego leksykonu, zob.: M. Galdia, *Legal Linguistics*, s. 128 i n. Generalnie, w kontekście różnych nauk, na temat zależności między *ars inveniendi*, *ars producendi* i *ars communicandi* w jednej epoce, jak i powtarzania przez epoki kolejne raz powstałych koncepcji, zob.: M. Serres, *Hermès*, vol. 2: *L'interférence*, Paris 1972, s. 127 i n.

¹⁷ Por.: T. Viehweg, *Topik und Jurisprudenz. Ein Beitrag zur rechtswissenschaftlichen Grundlagenforschung*, 5 Aufl., München 1974, s. 54, który w ogóle nie dopuścił możliwości przejawiania się prawa poza językiem.

„bycia medium” na poziomie określonej rzeczywistości jurydycznej, w przeważającej mierze technicznej i formalnej. Pisał o tych kwestiach wielokrotnie Marek Tulliusz Cynceron, żartując – nawet jeśli z genialnością retora – w jednej ze swych mów ze swego przyjaciela, jednego z najważniejszych jurystów okresu przedklasycznego, Serwiusza Sulpicjusza Rufusa, i twierdząc, że formuły językowe, jakich używał ten jurysta podczas swej działalności profesjonalnej, są zdecydowanie wyjątkowe, przez co jednak mogą pozostać poza percepcją rozumiejącą zwykłego obywatela (e.g. Cic. *pro Mur.* 12.26: *inanissima prudentia*). Znamienne brzmią też tytuły dzieł powstałych w okresie późnej republiki i w pierwszych wiekach pryncypatu, jak *De iuris notarum* Waleriusza Probusa oraz *De verborum quae ad ius pertinent significatione* C. Eliusza Gallusa¹⁸. Wiele na temat szczególnej precyzji łaciny jurydycznej pisał następnie, w czasach Antoninów, intelektualista z żyłką „zbieracza przejawów przeszłości”, Aulus Gelliusz, w swym dziele *Noctes Atticae*. Przykładowo, przywołać warto fragment, gdzie Gelliusz nawiązał do szczególnego, „jurydycznego” znaczenia słowa *vestibulum*, czyli tyle, co „przedsionek”:

Gell. 16.5.1-4: *'Vestibulum' quid significet; deque eius vocabuli rationibus*. 1. *Pleraque sunt vocabula, quibus vulgo utimur neque tamen liquido scimus, quid ea proprie atque vere significant, sed incompertam et vulgariam traditionem rei non exploratae secuti videmur magis dicere, quod volumus, quam dicimus: sicuti est 'vestibulum' verbum in sermonibus celebre atque obvium, non omnibus tamen, qui illo facile utuntur, satis spectatum*. 2. *Animadverti enim quosdam haudquaquam indoctos viros opinari vestibulum esse partem domus primorem, quam vulgus 'atrium' vocat*. 3. *C. Aelius Gallus in libro de significatione verborum, quae ad ius civile pertinent, secundo vestibulum esse dicit non in ipsis aedibus neque*

---

¹⁸ Zob. na temat tych dzieł: D. Liebs, C. Aelius Gallus, [w:] *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, Bd. 1: *Die archaische Literatur. Von den Anfängen bis Sullas Tod; die vorliterarische Periode und die Zeit von 240 bis 78 v. Chr.*, Hrsg. W. Suerbaum, München 2002, s. 572; M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur, von Andronicus bis Boetius; mit Berücksichtigung ihrer Bedeutung für die Neuzeit*, Bd. 2, München 1994, s. 985.

partem aedium, sed locum ante ianuam domus vacuum, per quem a via aditus accessusque ad aedis est, cum dextra sinistraque ianuam tectaque sunt viae iuncta atque ipsa ianua procul a via est area vacanti intersita. 4. Quae porro huic vocabulo ratio sit, quaeri multum solet; sed quae scripta legi, ea ferme omnia inconcinna atque absurda visa sunt. (...)

Zwraca tym samym uwagę owa technicyzacja dyskursu jurydycznego już w czasach antyku¹⁹, kiedy instrumentarium rzymskich jurystów dopiero się formowało, nierzadko pod wpływem innych antycznych *artes – disciplinae*²⁰, jak i świadomość owej szczególnej

---

¹⁹ Zob. też: U.C.J. Gebhardt, *Sermo Iuris. Rechtssprache und Recht in der augusteischen Dichtung*, Leiden–Boston 2009, s. 11 i n., *passim*.

²⁰ Na temat formowania się instrumentarium metodologicznego rzymskiej jurisprudenckiej oraz możliwego wpływu hellenistycznych koncepcji filozoficznych na prawo rzymskie zarówno w zakresie substancjalnym, jak i metodologicznym, spośród licznej literatury, zob. w szczególności: J. Stroux, *Summum ius, summa iniuria. Ein Kapitel aus der Geschichte der interpretatio iuris*, Leipzig–Berlin 1926; idem, *Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik*, Potsdam 1949; H. Coing, *Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung der römischen Rechts*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1952, Bd. 62, s. 24-59; F. Wieacker, *Griechische Wurzeln des Institutionensystem*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1953, Bd. 70, s. 93-126; idem, *Cicero und die Fachjurisprudenz seiner Zeit*, [w:] *Ciceroniana*, vol. 3: *Atti del III Colloquium Tullianum* (Roma, 3-5 ottobre 1976), Roma 1978, s. 69-77; J. Mi-quel, *Stoische Logik und römische Jurisprudenz*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1988, Bd. 97, s. 85-122; por. prace zago-rzałego zwolennika i propagatora tezy o silnym wpływie filozofii na prawo rzymskie, O. Behrendsa, e.g.: *Gesetz und Sprache. Das römische Gesetz unter dem Einfluss des hellenistischen Philosophie*, [w:] 6. *Symposion: „Nomos und Gesetz. Ursprünge und Wirkungen des griechischen Gesetzdenkens”*, Hrsg. O. Behrends, W. Sellert, Göttingen 1995, s. 135-249. Na temat relacji między retoryką a prawem zob. w szczególności: B. Vonglis, *La lettre et l'esprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique*, Paris 1968, *passim*; a także: U. Wesel, *Rhetorische Statuslehre und Gesetzesauslegung der römischen Juristen*, Köln 1967, s. 10 i n., który, konkludując, uznał, że metoda jurystów rzymskich uformowała się już przed okresem „penetracji” prawa rzymskiego przez greckie koncepcje retoryczne; por. polemiczne rozważania: F. Reinoso Bar-

zależności prawa od słów, a także innych powiązanych z tym fenomenem kwestii, w szczególności tego, że żadna społeczność czy szerszej – naród, na żadnym etapie historii nie może pozostać obojętna wobec relacji zachodzących między językiem a prawem. Chodzi więc o to, aby prawo w owym języku się urzeczywistniło, a następnie zostało utrwalone – niejako u-pewnione (e.g. Cic. *de leg.* 2.18: *Sunt certa legum verba...*)²¹.

Jak się jednak wydaje, w żadnej nauce, także więc i w nauce prawa, nie jest możliwe ściśle przypisanie znaczenia technicznym formułom bez uwzględnienia ich historycznego kontekstu, a na pewno nie jest to możliwe na gruncie określonego narodowego języka²². *Pro domo mea*, przywołać warto choćby łaciński termin *res*, który tłumaczy się jako „rzecz”²³.

---

bero, *La autonomia de la jurisprudencia romana frente al pensamiento filosófico griego*, [w:] *Estudios en homenaje al profesor Juan Iglesias*, vol. 2, Madrid 1988, s. 1021-1039, tam też bogate zestawienie literatury na ten temat; por. uwagi: A. Guzmán Brito, *Historia de la interpretación de las normas en el derecho romano*, Santiago de Chile 2000, s. 305-347, 373-408, wraz z literaturą przywoływaną w n. 910 na s. 305-306, zvl. s. 391 i n.: § 43: *Las relaciones entre la retórica y la interpretación*. Problem ten był rozważany także przez Olę Tellegen-Couperus, zob. przykładowo ostatnie studia: *Roman Law and Rhetoric*, „Revue Belge de Philosophie et d'Histoire”, fasc. 1: *Antiquité* 2006, vol. 84, s. 59-75; syntetycznie na ten temat, wraz z omówieniem poglądów i przeglądem literatury: L. Winkel, *Le droit romain et la philosophie grecque, quelques problèmes de méthode*, „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis” 1997, vol. 65, s. 373-384. Zob. też w tym zbiorze: P. Kornaś, *Współczesne życie paremii łacińskich na przykładzie 'suum cuique'*. Przyczynek do zagadnienia, s. 175 i n.

²¹ Por.: G. Calboli, *La lingua latina tra giuristi e retori*, [w:] *Il latino del diritto. Atti del convegno internazionale...*, s. 63 i n.

²² Por.: P. Mariani Biagini, *Lessicografia giuridica: dal latino all'italiano. Gli archivi del „Vocabolario giuridico italiano”*, [w:] *Scientia iuris e linguaggio nel sistema giuridico romano...*, s. 93 i n.; zob. też: M. Galdia, *Legal Linguistics*, s. 286-287: „Use of legal Latin in contemporary statutes and court decisions” oraz „Incorporation of legal Latin into national legal languages”.

²³ Zob. przykładowo: J. Son del, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2000, s.v. *res*.

Tak jak Rzymianie²⁴, tak i my używamy tego słowa niemal na co dzień, jednak w bardzo różnych znaczeniach, które widzieć należy jako wpisane w semantyczną otwartość tego pojęcia „prawnie relewantnego”²⁵, którego intensja jest zależna od kontekstu. Można więc zadać pytanie, jakie jest „prawnicze”, a więc techniczne, znaczenie terminu *res*? Jakie jest jego poprawne użycie. Co to znaczy *rectus* – „poprawny” – w tym przypadku? Czy znajomość i umiejętność użycia takiego terminu, zarówno z punktu widzenia semantycznego, jak i syntaktycznego, oznacza dziś nobilitację? Czy znajomość „szczegółowości użycia” danego terminu, jako niedostępna dla ogółu, jest i dziś właśnie przez tę technicyzację języka normatywnego niejako ezoteryczna?²⁶ Odpowiedź twierdząca nie oznacza jednak, a przynajmniej nie musi oznaczać szczegółowości czasów, gdyż określone pojęcia, raz uznane za prawnie relewantne, przez wieki niosły ze sobą owo

---

²⁴ Zob. na ten temat ciekawe rozważania: M. Bretonne, *I fondamenti del diritto romano. Le cose e la natura*, Roma-Bari 2001, rozdz. 3: *Res*; rozdz. 5: *Le cose senza corpo*.

²⁵ Por. ciekawe uwagi: F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, publié par Ch. Bally, A. Sechehaye, Lausanne-Paris 1916, cit. za: *A Course in General Linguistics*, transl. by W. Baskin, London 1966, s. 75-76: „Language is radically powerless to defend itself against the forces which from one moment to the next are shifting the relationship between the signified and the signifier. This is one of the consequences of the arbitrary nature of the sign. Unlike language, other human institutions – customs, laws etc. – are all based in varying degree on the natural relations of things: all have of necessity adapted the means employed to the ends pursued. (...) Language is limited by nothing in the choice of means”. Zob. też uwagi w idem, *Écrits de linguistique générale*, établis et édités par S. Bouquet et R. Engler, avec la collaboration d’A. Weil, Paris 2002, cit. za: pol. wyd. *Szkice z językoznawstwa ogólnego*, oprac. S. Bonquet, R. Engler, przy współpracy A. Weil, tłum., wstęp i red. naukowa M. Danielewiczowa, Warszawa 2004, s. 66 i n., 153-159.

²⁶ Por.: Y. Merminod, *Expressions et proverbes latins. Adages juridique*, Neuchâtel 1992, s. 8: „le jargon réservé à une élite”; na temat specyfiki języka prawniczego w – niezwykle praktycznej – rzeczywistości amerykańskiej por.: F.A. Philbrick, *Language and the Law...*, s. V-VII; por. też: P. Goodrich, *Languages of Law...*, s. 113: „the sixteenth-century emergence of the lawyer as distinctive class of professional oracle and of lawyer’s literature in particular as an exclusive and discrete genre”.

„jurydyczne obciążenie”²⁷, co wpływało zarówno na kontekst, jak i sposób ich użycia²⁸.

Obok wspomnianego problemu obecności łaciny w dogmatycznym dyskursie na poziomie narodowym pozostaje też kwestia przekładu tekstu prawnego²⁹, aktualna zwłaszcza w kontekście współczesnych dyskusji nad listą tzw. oficjalnych języków Europy³⁰. W tym kontekście „łacina prawnicza” *per se* stanowi fenomen wyjątkowy, ponieważ nie tylko jako język techniczny musiała dzielić właściwości języka mówionego (potocznego) i literackiego epok przeszłych, lecz także zawsze uwzględniać musiała doświadczenie przeróżnych historycznych rzeczywistości, często kształtowanych i dookreśla-

---

²⁷ Zob. e.g.: J. Darbelnet, *Niveaux et réalisations du discours juridique*, [w:] *Langage du droit et traduction...*, s. 51-60. Por.: P. Goodrich, *Languages of Law...*, s. 115, który postawił nieco przewrotne pytanie: „what law has done to the language?”.

²⁸ Wagę owego „kontekstowego” charakteru użycia terminów prawnych dla odczytania ich właściwego znaczenia podkreślił w szczególności: P. Goodrich, *The Science of Language*, [w:] *idem*, *Legal Discourse...*, s. 30; *idem*, *Law and Language...*, s. 228-229.

²⁹ Zob. w kontekście problemów kraju, gdzie oficjalnie deklarowany jest bilingwizm: J.-C. Gémard, *Fonctions de la traductions juridique en milieu bilingue et langage du droit au Canada*, [w:] *Langage du droit et traduction...*, s. 121 i n.; oraz, z szerszego punktu widzenia: L.-P. Pigeon, *La traduction juridique. L'équivalence fonctionnelle*, [w:] *Langage du droit et traduction...*, s. 271-281; M. Galdia, *Legal Linguistics*, s. 224-237. Zob. też studia autorstwa: G. Tessuto, M. Chromà, S. Marrone w zbiorze: *Language, Culture and the Law. The Formulation of Legal Concepts across Systems and Cultures*, eds. V.K. Bhatia, Ch.N. Candlin, P. Evangelisti Allori, Bern-New York 2008, s. 283 i n. W perspektywie filozoficznej na ten temat zob. w szczególności: J. Derrida, *Force de loi: le «Fondement mystique de l'autorité»*, „Cardozo Law Review” 1990, vol. 11, s. 920-1045, *passim*, zwł. s. 927, 941, 944 i n., 954-955.

³⁰ Por.: H. Bauer-Bernet, *Le multilinguisme du droit de la communauté européenne*, [w:] *Langage du droit et traduction...*, s. 187 i n., zwł. s. 199-205; zob. też studia autorstwa G. Sacerdoti Mariani, M. Dossena, G. Caliendo i M. Venuti, C. Pennarola, M. Volini, P. Catenaccio w zbiorze: *Language, Culture and the Law...*, s. 161 i n.

nych właśnie przez pryzmat uniwersum językowego, czego fenomen polega na wyborze znaczenia³¹, niemniej zawsze z uwzględnieniem własnej specyfiki i własnego ducha. Nie jest to też prawda jedynie dla przeszłości, wciąż bowiem życie prawa – a więc jego szeroko ujęta aplikacja – dokonuje się z wykorzystaniem słów obciążonych jurystycznym znaczeniem, uzyskujących jednak swą intensję dopiero w kontekście konkretnej rzeczywistości, jaką mają tworzyć³², którą rozumie się jedynie dzięki znajomości przeszłości i teraźniejszości profesjonalnego języka. W ten też sposób aktualizuje się kwestia owego szczególnego, jednak trudnego do wskazania ekwilibrium, które powstaje dzięki właściwemu rozumieniu i wykorzystaniu przedmiotu i jego nazwy.

Niezbędna staje się tym samym pogłębiona refleksja nad łaciną jako językiem prawa, językiem zarówno prawnym, jak i prawniczym³³, jako refleksja wychodząca od jej korzeni, od zasad jej organizowania się jako języka normatywnego dla opisywania i regulowania konkretnej rzeczywistości rzymskiego antyku, a następnie kolejnych, nowożytnych już „światów postulowanych”³⁴, zwłaszcza po nastąpieniu owej niezwyklej „rewolucji tekstu pisanego i drukowanego”³⁵, plasującej się gdzieś pomiędzy normatywną pro-

---

³¹ Zob. też: S. Tafaro, *Ambiguitas*, [w:] *Il latino del diritto. Atti del convegno internazionale...*, s. 97-150; idem, *Il giurista e l'„ambiguità”. Ambigere ambiguitas ambiguus*, Bari 1998, *passim*; por.: P. Goodrich, *Preface*, [w:] idem, *Legal Discourse...*, s. IX: „legal discourse” jako „historically and rhetorically organized product”.

³² Por.: J.-H. Sautel, *Le langage homérique annonciateur du droit? À propos de la notion d'ordonner*, [w:] *Langage et droit à travers l'histoire. Réalités et fictions...*, s. 29 i n., zwł. s. 31-35.

³³ Na temat konieczności rozróżnienia „języka prawnego” i „języka prawniczego” zob. ciekawe uwagi: D. Mantovani, *Lingua e diritto. Prospettive di ricerca fra sociolinguistica e pragmatica*, [w:] *Studi in onore di Remo Martini*, vol. 2, Milano 2009, s. 673-712.

³⁴ Zob.: J. Woleński, *Semantyczne ujęcie dogmatyki prawa*, „Studia Filozoficzne” 1985, t. 2-3, s. 87-91.

³⁵ P. Poccetti, *Latino e diritto: vicende di una specularità*, [w:] *Il latino del diritto. Atti del convegno internazionale...*, s. 20; por.: P. Goodrich, *Languages*

dukcją a doktrynalnym komentarzem do niej, przez co też historia prawa staje się „historią ksiąg i kodeksów”³⁶. Niemal bezdyskusyjnie uznaje się dziś, że momentem zwrotnym dla niej była tzw. kompilacja justyniańska, która, nie mogąc w pełni odegrać roli, jaką jej wyznaczył sam jej pomysłodawca³⁷, stanowiła podstawę do dalszego rozwoju prawa, a także podstawę do rozwoju nauki prawa – jurysprudencei czasów nowożytnych i współczesnych³⁸. W ten także sposób możliwa jest ciągła nobilitacja „napisanego po łacinie prawa rzymskiego” i znaczenia jego znajomości dla prawniczego wykształcenia, rozumianego jako kultura prawnicza. Nawet bowiem jeśli prawo to było elementem określonej rzeczywistości rzymskiej, osadzonej w określonym czasie historycznym, to jednak wciąż jej osiągnięcia są „przyjazne” współczesności.

---

of Law..., s. 3 i n.: „legal tradition” jako „product of the technology of print”; L. Febvre, H.-J. Martin, *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450-1800*, transl. by D. Gerard, eds. G. Nowell-Smith, D. Wootton, London 1976, rozdz. 1; por. interesująco na temat znaczenia pisma: J. Derrida, *Scribble (Writing Power)*, „Yale French Studies” 1979, vol. 58, s. 117-147.

³⁶ Zob.: R. Gibert, *La Historia del Derecho como historia de los libros jurídicos*, [w:] *I Seminario de Historia del Derecho y Derecho Privado. Nuevas técnicas de investigación*, eds. J. Cerdá y Ruiz-Funes, P. Salvador Coderch, Barcelona 1985, s. 61-92; por.: P. Goodrich, *Languages of Law...*, s. 111 i n.: „Legal Writing Systems”, s. 262: „writings as a history of the Roman and Canon Law traditions”; por.: M. Olivera, *Le discours du pouvoir absolu: un témoignage littéraire*, [w:] *Langage du droit et traduction...*, s. 141: „Les rapports entre l'oeuvre littéraire et la réalité socio-historique”.

³⁷ Zob.: H. Ankum, *Was Justinian's Corpus Iuris Civilis a Codification?*, [w:] idem, *Extravagantes. Scritti sparsi sul diritto romano*, Napoli 2007, s. 399-415; idem, *La „codification” de Justinien était-elle une véritable codification?*, [w:] idem, *Extravagantes...*, s. 55-73.

³⁸ Tak e.g.: A. Watson, *The Spirit of Roman Law*, Athens-London 1995, s. XI; zob. też komentarz: P.J. Thomas, *The Eternal Value(s) of Roman Law*, [w:] *Roman Law as Formative of Modern Legal Systems. Studies in Honour of Wiesław Litewski*, vol. 2, Cracow 2003, s. 173, który uznał, że kompilacja Justyniańska „was responsible for some of the most important changes in the history of law”.

***

Zbiór prezentowanych tekstów – w przeważającej mierze przygotowanych przez autorów na podstawie wygłoszonych podczas konferencji referatów³⁹ – obejmuje pięć artykułów. Pierwszy z nich, autorstwa Huberta Wolanina, zatytułowany '*Lingua Latina*' *jakiej prawnicy (prawdopodobnie) nie znają* (s. 55-82), przedstawia historię formowania się języka łacińskiego w perspektywie synchronicznej i diachronicznej⁴⁰. Po określeniu pochodzenia łaciny jako jednego z języków indoeuropejskich, a następnie po opisanu faz jego stopniowego rozprzestrzeniania się aż do chwili jego dominacji w późnym antyku, w dalszej części rozważań autor zaprezentował określone charakterystyczne cechy łaciny starożytnej na wszystkich etapach jej rozwoju, czyli archaicznym, wczesnym, klasycznym, poklasycznym i późnym. Refleksja nad momentem powstania języka łacińskiego w ogóle jest niezwykle istotna dla dalszych rozważań nad łacińskim językiem prawnym i prawniczym, bowiem starożytna łacina prawnicza w pełni była pochodna, a przez to zależna od łaciny dnia codziennego⁴¹, zaś intelektualiści i juryści czasów antycznych niewątpliwie mieli świadomość ciągłej interferencji terminów potocznych w sferę prawa⁴². Osobliwości dotyczące pisma, wy-

³⁹ Szczególne podziękowania należą się koleżankom Barbarze Kuś oraz Agnieszce Jaźwińskiej za wygłoszenie, niepublikowanego tu, referatu: *Paremie łacińskie w czasie i przestrzeni*, a także za przeprowadzenie podczas konferencji panelu studenckiego.

⁴⁰ Zob. szerzej na temat korzyści z przyjęcia obu perspektyw badawczych: M. Galdia, *Legal Linguistics...*, s. 119-120.

⁴¹ Zob. ciekawe uwagi: G. Pascucci, *Aspetti del latino giuridico*, [w:] idem, *Scritti scelti*, vol. 1, Firenze 1983, s. 311 i n.; zob. też: C. De Meo, *Lingue tecniche del latino*, Bologna 1983, s. 75 i n.

⁴² Wspominał o tym m.in. Kwintyliusz w *inst.* 5.14.33-34; *ibidem* 11.2.41. Zob. generalnie na ten temat: G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna 1987 r.a., s. 271 i n.; zob. też: M. Kaser, *Zur juristischen Terminologie der Römer*, [w:] *Studi in onore di Biondo Biondi*, vol. 1, Milano 1965, s. 95 i n., zwł. s. 101 [= idem, *Ausgewählte Schriften*, Bd. 1, Napoli 1976, s. 35 i n.]. W odniesieniu

mowy i morfologii języka łacińskiego zilustrował autor niezwykle różnorodnym materiałem źródłowym, dzięki czemu możliwe stało się wskazanie głównych trendów w rozwoju tego języka, jak też identyfikacja jego odmian, które uformowały się przede wszystkim z powodu różnego społecznego pochodzenia użytkowników łaciny. W ten też sposób zdeterminował się zasób słownictwa i sposób jego wykorzystania⁴³.

W drugim ze studiów składających się na prezentowany zbiór, zatytułowanym *Z rozważań o łacińskiej terminologii prawnej w Polsce*, autorstwa Janusza Sondla (s. 83-126), przedstawiony został moment pojawienia się języka łacińskiego w Polsce, który w nauce tradycyjnie wiąże się z przyjęciem chrześcijaństwa w obrządku łacińskim. Następnie autor omówił kwestie związane z akceptacją łaciny przez elitę państwową, której przedstawiciele musieli rozumieć jej niezbędność jako języka organizacji państwa i dyplomacji, oraz kwestie związane z jej uznaniem przez elitę intelektualną w pełni świadomą możliwości artystycznego wyrazu myśli, jakie dawał ów język. Nie ulega też wątpliwości, że konieczna była adaptacja łaciny starożytnej do aktualnej rzeczywistości i potrzeb społecznych państwa polskiego. W dalszej części artykułu przedstawiona została kwestia formowania się technicznej terminologii prawniczej, zarówno w optyce rzymskiego antyku⁴⁴, jak i literatury powstałej w czasach średniowiecznej Polski, przykładowo w *Kronice* Wincentego zwanego Ka-

---

do współczesnej rzeczywistości prawnej problem ten rozważał w szczególności: T. Gizbert-Studnicki, *Wieloznaczność leksykalna w interpretacji prawniczej*, Kraków 1978, *passim*.

⁴³ Por.: E. Benveniste, *Structure de la langue et structure de la société*, [w:] *Linguaggi nella società e nella tecnica. Atti del Convegno (Milano, 1968)*, Milano 1970, s. 459-469 [przedruk w: idem, *Problèmes de linguistique générale*, vol. 2, Paris 1974, s. 91-102]; por. też: R. Lazzeroni, *Contatti di lingue e culture nell'Italia antica: un bilancio*, [w:] *Rapporti linguistici e culturali tra i popoli dell'Italia antica*, a cura di E. Campanile, Pisa 1991, s. 186 i n.

⁴⁴ Zob. też: L. Lantella, *Dinamica semantica e modelli strutturali...*, s. 39-62 i cytowana tam literatura.

dłubkiem. Dopełnieniem zaprezentowanej charakterystyki rozwoju i specyfiki „polskiej łaciny prawniczej” jest zestawienie słowników polsko-łacińskich powstałych od XVI w. aż do współczesności.

W trzecim studium, zatytułowanym *Łacina w prawie kanonicznym*, autorstwa Krzysztofa Burczaka (s. 127-153), przedstawione zostały zagadnienia formowania się łaciny chrześcijańskiej i jej odrębności w zestawieniu z pogańską łaciną Imperium Romanum⁴⁵. Jest niemal oczywiste, że stosunkowo szybko łacina została przyjęta i zaadaptowana przez krzepnący w okresie późnego antyku i średniowiecza Kościół, i stała się swoistym „językiem oficjalnym” nowej religii. Działo się tak głównie z uwagi na to, że znajomość greki – pierwszego języka liturgii chrześcijańskiej – na zachodzie Imperium Romanum zaczynała szybko zanikać, w przeciwieństwie do łaciny, która była językiem ludu, w związku z czym wprowadzenie łaciny do liturgii musiało nastąpić. Łacina stała się także językiem teologii Kościoła zachodniego, prawodawstwa papieskiego i synodalnego, jak też odegrała podstawową rolę w formowaniu się reguł prawa kanonicznego, o czym świadczą choćby prezentowane przez autora zbiory prawa kanonicznego powstałe w okresie średniowiecza. Na zakończenie poruszone zostały kwestie obecności łaciny w prawie kanonicznym czasów nowożytnych i współczesnych.

Czwarte studium, autorstwa Krzysztofa Pawłowskiego, zatytułowane *Łacina średniowieczna i Lexicon mediae et infimae latinitatis Polonorum* (s. 155-173), rozpoczyna się od przedstawienia początków łaciny średniowiecznej oraz jej dalszego rozwoju, jako języka różniącego się od swego „klasycznego”, antycznego paradygmatu. Dzisiejszy obraz łaciny w ogromnej mierze zawdzięczamy właśnie średniowieczu wraz z jego ideą uniwersalizmu, której niebagatelnym elementem był wspólny język – właśnie łacina. Średniowiecze – jako

---

⁴⁵ Zob. też na temat ewolucji semantycznej terminologii prawniczej w tym czasie: G. Melillo, *Il latino giuridico quale tramite tra il II e il IV secolo e i suoi rapporti con l'età del primo principato*, [w:] *Il latino del diritto. Atti del convegno internazionale...*, s. 215-244.

pierwsza z epok nowożytnych – sięgało też do rzymskich normatywnych wzorców i rozwiązań w sferze jurydycznej, przystosowując je jednak do własnych potrzeb. W wyniku licznych modyfikacji instytucji prawnych wiele technicznych pojęć utraciło swoje pierwotne znaczenie. Brak terminologicznych odpowiedników nowych instytucji skutkował natomiast powstawaniem neologizmów lub nadawaniem nowych znaczeń wyrażeniom już istniejącym⁴⁶. Osobliwości łaciny średniowiecznej są więc wynikiem zmian, jakie dokonały się w zakresie słownika, ortografii, gramatyki, syntaksy. Z uwagi na te odmienności w różnych krajach od dawna zauważano potrzebę opracowania odrębnego słownika w oparciu o zachowane pomniki literackie, co w odniesieniu do łaciny średniowiecznej Polski realizowane jest przez grupę uczonych w ramach Pracowni Słownika Łaciny Średniowiecznej, przy Instytucie Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie która wciąż pracuje nad projektem dającym się określić jako *Lexicon mediae et infimae latinitatis Polonorum*.

Ostatnie studium, zatytułowane *Współczesne życie paremii łacińskich na przykładzie 'suum cuique'*, autorstwa Przemysława Kornasia (s. 175-195), stanowić ma – w zamierzeniu samego autora – przyczynek do rozważań nad szerszym zagadnieniem dotyczącym fenomenu obecności łacińskich maksym i powiedzeń w prawniczym języku współczesnym⁴⁷. Nie jest rzeczą nową, że formuły powstałe w określonej rzeczywistości historycznej, po jej zmierzchu wciąż

---

⁴⁶ Por.: W. van Hoecke, D. van den Auweele, *La terminologie juridique dans la traduction par Jean d'Antioche (1282) du „De inventione” de Cicéron et de la „Rhetorica ad Herennium”*, [w:] *Langage et droit à travers l'histoire. Réalités et fictions...*, s. 227 i n.

⁴⁷ Por.: M. Villey, *Suum jus cuique tribuens*, [w:] *Studi in onore di Pietro de Francisci*, vol. 1, Milano 1956, s. 361-371; zob. też klasyczną już pracę na temat tej formuły: F. Senn, *De la justice et du droit. Explication de la définition traditionnelle de la justice, suivie d'une étude sur la distinction du „ius naturale” le et du „ius gentium”*, Paris 1927, s. 1-54; i niedawno F. Falcone, *Ius suum cuique tribuere*, „Annali del seminario giuridico” 2007-2008, vol. 52, s. 133-176 [= *Studi in onore di Remo Martini*, t. 1, Milano 2008, s. 971-1016].

pozostają w pamięci społecznej, rozpoczynając jednak niejako swe samodzielne „drugie życie”⁴⁸, i to nie tylko na gruncie praktyki prawniczej – gdzie stanowią szczególne, gotowe już instrumentarium techniczne – ale i w dyskursie szeroko pojętej *ars*, a więc poezji, prozy, dramatu czy nawet sztuk pięknych. W ten sposób określone sformułowania łacińskie są „żywym” dowodem niezmiennej ufności w przejawy mądrości czasów minionych, w szczególności zaś w raz odkryte „prawdy normatywne”⁴⁹.

Zbiór materiałów pokonferencyjnych kończą trzy „praktyczne dodatki”, które – jak żywi nadzieję redaktor – mogą okazać się pomocne podczas samodzielnych poszukiwań związanych

---

⁴⁸ Określenie nawiązuje do ujęcia Paula Vinogradoffa, opisującego obecność prawa rzymskiego w swej drugiej inkarnacji, jako *ius commune*, w okresie średniowiecza, zob.: P. Vinogradoff, *Roman Law in Mediaeval Europe*, London–New York 1909, cit. wg repr.: New Jersey 2001, s. 4. Warto wspomnieć, że za tym uczonym wielu innych do dziś sięga do tak zaproponowanego metaforycznego opisu „nowożytnego” prawa rzymskiego, zob. e.g.: J.A.C. Thomas, *Textbook of Roman Law*, Amsterdam–New York 1976, s. 3: „the resurrection of Roman law”; A. Watson, *Roman Law & Comparative Law*, Athens 1991, s. 86-88: „Roman law reappeared in so many ways at so many times in so many places that one would properly have to speak of ‘lives’”. Na gruncie nauki polskiej jako pierwszy pisał w ten sposób: S. Grzybowski, *Dzieje prawa. Opowieść, refleksje, rozważania*, Wrocław 1981, s. 82-92: „pośmiertne życie prawa rzymskiego”, a następnie: E. Borkowska-Bagieńska, *Prawo rzymskie we współczesnej kulturze prawnej Europy*, [w:] *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, Toruń 2001, s. 22; a ostatnio, wykorzystując i łącząc wszystkie te koncepcje: T. Giaro, *Kilka żywotów prawa rzymskiego zakończonych jego kodyfikacją*, [w:] *Prawo rzymskie a kultura prawna Europy*, red. A. Dębiński, M. Jońca, Lublin 2008, s. 16, *passim*.

⁴⁹ Por.: T. Giaro, *Dogmatistische Wahrheit und Zeitlosigkeit in der römischen Jurisprudenz*, „Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano” 1987, vol. 29, s. 13 i n.; idem, *Prawda i autorytet w jursprudencji klasycznej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze” 1989, z. 125, s. 29 i n., zvl. s. 35 i n.: na temat kwalifikacji rozwiązań proponowanych przez rzymskich jurystów w kategoriach kognitywnych (prawda – fałsz), przez co takie rozwiązania normatywne można uznać za prawdziwe „dogmatycznie” w sensie prawdy o szczególnym, „praktycznym” wymiarze.

z fenomenem „łaciny prawniczej”. W pierwszym z nich przedstawione zostały podstawowe zasady angielskiej wymowy łacińskich słów (*Appendix 1*). Drugi dodatek zawiera wybór, wraz z objaśnieniem znaczenia, najważniejszych zwrotów łacińskich wciąż pozostających w użyciu w ramach angielskiego języka prawniczego (*Appendix 2*)⁵⁰. W trzecim dodatku prezentowane są bibliograficzne wskazówki, obejmujące pozycje pomocne przy studiowaniu źródeł w języku łacińskim, jak i zgłębianiu takich zagadnień, jak formowanie się języka łacińskiego, w szczególności łaciny prawniczej, na przestrzeni wieków, przekład tekstu prawnego czy też problem miejsca łaciny we współczesnym dyskursie prawniczym jako przykład skomplikowanych relacji między dwoma niekwestionowanymi fenomenami: językiem i prawem (*Appendix 3*).

Na zakończenie warto przywołać słowa jednego z francuskich filozofów wieku Oświecenia, przyjaciela Denisa Diderota i Jeana-Jacques’a Rousseau, Étienne’a Bonnot de Condillac, który w swym pierwszym dziele, *Essai sur l’origine des connaissances humaines*⁵¹, napisał: „les mots, et la manière dont nous nous en servons, peuvent fournir des lumières sur les principes de nos idées”.

---

⁵⁰ Wspomnieć warto, że taka praktyka ciągłego używania określonych łacińskich formuł ma miejsce nie tylko w prawie angielskim, ale niemal w każdym ze współczesnych państw. Świadczą o tym m. in. zestawienia łacińskich sformułowań – sentencji prawniczych będących wciąż w użyciu. Zob. przykładowo: H. Roland, L. Boyer, *Locutions latines et adages du droit français contemporain*, vol. 1-3, Lyon 1977-1979; Y. Merminod, *Expressions et proverbes latins...*, który na s. 8 zadeklarował: „on trouvera ci-après, classé par ordre alphabétique, des adages juridique, termes, expressions et proverbes latins applicables tant au domaine du droit qu’à la vie courante”; por.: V. Sotropa, *La terminologie juridique roumaine d’origine latin. Preuve de la continuité de l’esprit juridique et du droit romain en Dacie*, [w:] *Langage et droit à travers l’histoire. Réalités et fictions...*, s. 201 i n.

⁵¹ É.B. de Condillac, *Essai sur l’origine des connaissances humaines. Ouvrage où l’on réduit à un seul principe tout ce qui concerne l’entendement humain*, éd. P. Mortier, Amsterdam 1746, s. 311.

Praefatio

Words, Words, Words

Answering the question asked by Polonius: “What do you read, my lord?”, Hamlet said: “Words, words, words.” (Shakespeare, *Hamlet* 2.2). This is a well-known passage, but also the one of great significance, while talking about words and language. One could ask: why? Because every person knows how powerful words are. Words can change the universe.

The ancient culture is the “culture of a word”. Ancient people had been interested in language since they realised how great its causative power was. Confucius explicitly said that without knowing the force of words it would be impossible to get to know a man. Gorgias, a sophist, in one of his speeches, ‘Ελένης ἐγκώμιον (*Price of Helen*) (8), directly claimed that λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν (“A word is a great strongman.”), explaining that a word, with some help from such a little organ as the tongue, can create things of a divine calibre, because it is capable of causing joy, relieving worries and fear. Plato, through the mouth of Socrates, claimed that leading souls was the nature of language, precisely because human souls were the real audience of words (Pl. *Phaedr.* 270 B ff.). As it has been established by a Dutch theologian, egyptologist, and one

of the finest exponents of the phenomenology of religion in the 20th century, Gerardus van der Leeuw, “the primitive and ancient world, and in particular the religious world does not know what empty words are; such a world does not say *words*, *words*; such a world never says: ‘Enough! Let’s finally act!’, and the longing for ‘never more rummaging’ in words is strange to it”.¹ Nowadays diverse relations and interactions between language and other emanations of the culture, both in historical and modern sense, are the subject of research of linguists as well as other representatives of broadly understood science, such as philosophers,² literature critics³ or art critics,⁴ legal philosophers and theoreticians,⁵ for whom it is clear

¹ G. van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen 1933, cit. after the Polish edition: *Fenomenologia religii*, transl. by J. Prokopiuk, Warszawa 1997, p. 355. Comp.: F.A. Philbrick, *Language and the Law. The Semantics of Forensic English*, New York 1949, p. 26: “words, whether written or spoken, are symbols”.

² About various perspectives of language, see i.a.: J.R. Searle, ‘What is Language? Some Preliminary Remarks’, *Etica & Politica / Ethics & Politics*, 2009, vol. 11, no. 1, pp. 173-202.

³ The Law & Literature, a somehow innovatory trend in science, which consists in research on relations between language, literature and law, is particularly worth mentioning. This trend, very popular in the United States and Great Britain, emphasises two sorts of interactions between those phenomena, namely: “law in literature” and “law as literature”: see more, e.g.: I. Ward, *Law and Literature. Possibilities and Perspectives*, Cambridge 1995; B.L. Rockwood (ed.), *Law and Literature Perspectives*, New York 1998; M. Aristodemou, *Law and Literature. Journeys from Here to Eternity*, Oxford 2000; T. Brook (ed.), *Law and Literature*, Tübingen 2002; see also: U. Mölk (Hrsg.), *Literatur und Recht. Literarische Rechtsfälle von der Antike bis in die Gegenwart*, Göttingen 1996.

⁴ See, e.g.: B. Demarsin et al. (eds.), *Art & Law*, Bruges–Oxford 2008; C. Dozinas, L. Nead (eds.), *Law and the Image. The Authority of Art and the Aesthetics of Law*, Chicago 1999.

⁵ It is significant that during the annual meeting of philosophers and theoreticians of law – at 25th IVR World Congress of Philosophy of Law and Social Philosophy: *Law Science Technology*, which took place on 15-20 August 2011 at the Goethe Universität in Frankfurt am Main, one of the panels, the so-called Special Workshops, was entitled “The Language of Law. Classical Perspective”, and was fully dedicated to the issue of interactions between language and law, comprising such

enough how important it is to “understand properly” the language and how important its “social consciousness” is.⁶

The idea of the seminar entitled “Lingua Latina – What Does It Mean for Lawyers?”, which took place a few years ago, in December 2008 at the Jagiellonian University, and was organised by the Section of Roman Law of the Association of Law Students’ Library of the Jagiellonian University, in cooperation with members of the Faculty of Philology (Institute of Classical Philology), was

---

topics as: “Ricoeur on Sophocles and Aristotle”, “Roman Legal Terms in Mediaeval Iceland: The Case of Contumacia”, or “Evidentiary Rules in Roman Rhetoric and Jurisprudence”: see *Abstract Book*, Frankfurt am Main 2011, p. 197. What is more, it is also significant that in the reflection on the language of law contemporary scholars turn back to classical authors, namely classics *par excellence* – i.e. authors who wrote in antiquity – as well as to the classical studies on classical authors, such as those by Paul Ricoeur; see, in particular: P. Ricoeur, *Hermeneutics & the Human Sciences. Essays on Language, Action and Interpretation*, ed., transl. by J.B. Thompson, Cambridge 1981.

⁶ About the interdisciplinary science called “Jurislinguistics”, or “Legal Linguistics”, see, recently: M. Galdia, *Legal Linguistics*, Frankfurt am Main 2009, with vast bibliography (pp. 411-428); comp.: P. Goodrich, ‘The Role of Linguistics in Legal Analysis’ in idem, *Legal Discourse. Studies in Linguistics, Rhetoric and Legal Analysis*, Hampshire–London 1987, pp. 63-81; idem, ‘Law and Language. An Historical and Critical Introduction’, *Journal of Law & Society*, 1984, vol. 11, no. 2, p. 173 f., repr. in: M. Jori (ed.), *Legal Positivism*, Aldershot 1992, pp. 173-246. It is admitted that for the first time a term “linguistique juridique” was employed by François Gény, in 1921 in his book *Science et technique en droit privé positif*, vol. 3, Paris 1921. From Polish authors see, i.a.: J. Pieńkos, *Podstawy juryslingwistyki. Język w prawie – prawo w języku* [Introduction to the Jurislinguistics. Language in Law – Law in Language], Warszawa 1999; and more recently: J. Petzel, ‘Język prawny w świetle lingwistycznej teorii rejestru’, *Studia Iuridica*, 2006, vol. 45, pp. 153-163. See also, on so-called “legal informatics”, e.g.: B. Niblett (ed.), *Computer Science and Law. An Advanced Course*, Cambridge 1980, *passim*; D. Bourcier, E. Andreewsky, ‘Traduction et polysémie: un exemple de traitement automatique en informatique juridique’ in J.-C. Gémard (éd.), *Langage du droit et traduction. Essais de jurilinguistique*, Quebec 1982. Comp., as a particular curiosity: P. Goodrich, *Languages of Law. From Logics of Memory to Nomadic Masks*, London 1990, pp. 291-293: “the iconography of law” as “a study of the sacral representation of law”.

to gather both classicists and lawyers round the table. The issue is current and of great importance precisely from the common perspective of both Latin and law, especially because of the fact that law always manifests in language, derives and forms itself from the experience of everyday language, adding, however, to this common language proper, *i.e.* normative, structures, and becoming a technical language.⁷ Undoubtedly, throughout the historical development of Europe, Latin was the legal *lingua franca*. In consequence, a cooperative discussion, signifying a discussion between “experts in Latin” and “experts in law” *tout court* concerning processes of formation of the “legal Latin language”, seems to be not only possible but also justified.⁸

Such a meeting, however, is not an invention of the Cracovian university center – the oldest university in Poland, where at the very beginning and for a long time, lectures on law – when they took place – were delivered in Latin. Such interdisciplinary meetings on the subject of the Latin language in its dimension as “legal Latin” were organised in different countries, belonging to the circle of the so-called Western culture, where the role of Latin was decidedly and unquestionably important. Among such congresses one can mention: Convegno Internazionale “Il latino del diritto” which

---

⁷ As it was pointed by, *i.a.*, P. Goodrich, *Law and Language...*, pp. 228-230; and more recently also by: L. Lauzière, ‘Le sens ordinaire des terms de droit’ in G. van Dievoet, P. Godding, D. van den Auweele (éd.), *Langage et droit à travers l'histoire. Réalités et fictions. Congress International (Leuven, 26-29 mai 1988)*, Leuven-Paris 1989, p. 39 f.

⁸ See remarks by: L. Zurli, ‘Tra filologi e giuristi’ in S. Schipani, N. Scivoletto (a cura di), *Il latino del diritto. Atti del convegno internazionale “Il latino del diritto” (Perugia, 8-10 ottobre 1992)*, Roma 1994, pp. 371-404; comp. some, not recent but sceptical remarks by: P. Bonfante, ‘Il metodo naturalistico nella storia del diritto’, *Rivista italiana di sociologia*, 1917, vol. 21, pp. 53-72; E. Carusi, *Diritto e filologia. Risposta di un giurista alle critiche di un filologo*, Bologna 1925, *passim*, in part. p. 5 f.: “Il problema dell’invasione dei profani nel campo della scienza del diritto”.

took place in Perugia in 1992,⁹ the 2nd International Conference “Law, Language and Professional Practice” which was held in Naples–Santa Maria Capua Vetere, 10-12 May 2012, or the 3rd International Conference “Language and law in Social Practice” which recently took place in Caserta (14-17 May 2014).¹⁰ It is doubtless that a holistic look at the problem of the essence of the legal language as well as the creation of the platform for discussion and a confrontation of philologically-juridical thoughts is possible. Such common platform permits one also to complete, to extend, and to present a complementary and fully conscious vision of a phenomenon of the Latin language *sensu largo* by giving a possibility to determine the moment of its emergence and to describe its formation as a common language of a certain society, and, finally, to describe its subsequent incarnations as the language of religion, science, art, and, last but not least, the language of legal practice. Thus it is possible to enter the path of interdisciplinary communication, which, undoubtedly, appears attractive and full of cognitive profits for both philologists and lawyers, and seems indispensable for the conscious source-analysis – the analysis which takes into consideration not only historicity of a written source-text, but also its historical

---

⁹ See: S. Schipani, N. Scivoletto (a cura di), *Il latino del diritto...*; see also: O. Bianco, S. Tafaro (a cura di), *Il linguaggio dei giuristi romani. Atti del convegno internazionale di Studi*, (Lecce, 5-6 dicembre 1994), Lecce 2000. See also studies from the conference on the relation between language and law in the historical perspective: G. van Dievoet, P. Godding, D. van den Auweele (éd.), *Langage et droit à travers l'histoire...*; see finally, *infra*, Appendix 3 and the collected literature. The 1-Day all-Polish Scientific Conference *Lingua Iuris* also took place quite recently at the University of Warsaw 26th of November 2010, and it was dedicated in particular to the issue of language of Polish law (with contributions by: Małgorzata Korzycka-Iwanow, Jarosław Deminet, Maciej Zieliński, Radosław Pawelec and Jacek Petzel).

¹⁰ See: <http://www.languageandlaw.info/index.html> (8 XII 2012); <http://www.rill.unina2.it/2014.html> (3 VII 2014).

diversity and uniqueness.¹¹ It is also definitely “refreshing” to apply – at different levels – postulates of the necessity of proper understanding of a normative source created in the past in order to read it in accordance with the author’s intentions and the particularity of an epoch in which this author wrote his work in the Latin legal language. Such a complex perspective of the source-analysis is indispensable mostly because there are terms which – gaining their precise meaning at the level of common language of ancient Romans who were, just as ancient Greeks, conscious of the creative power of words – were finally separated from their primary, non-professional intensity and extensity of the meaning, so that they could gain a new one, as a part of a professional discourse, namely the dogmatic discourse of Roman jurists,¹² and then the dogmatic discourse of Byzantine, medieval, renaissance and modern lawyers. These are terms which have their particular, very technical mean-

---

¹¹ Comp.: J.-H. Michel, ‘Sur la traduction des sources du droit romain’ in S. Schipani, N. Scivoletto (a cura di), *Il latino del diritto...*, p. 293 f.; in the same way: S. Schipani, ‘Primo rapporto sull’attività della ricerca: “Il latino del diritto e la sua traduzione. Traduzione in italiano dei ‘Digesta’ di Giustiniano” in O. Bianco, S. Tafaro (a cura di), *Il linguaggio dei giuristi romani. Atti del convegno internazionale...*, p. 135 f.; comp.: A. Metro, ‘Termini ed espressioni “intraducibili” nella traduzione del Digesto’ in F. Sini, R. Ortu (a cura di), *Scientia iuris e linguaggio nel sistema giuridico romano. Atti del Convegno di studi (Sassari, 22-23 novembre 1996)*, Milano 2001, pp. 35-51; and recently: J. Reszczyński, *Wstęp [Introduction]*, in *Digesta Iustiniani – Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład [Digesta Iustiniani – Justinian’s Digest. Text and Translation]*, vol. I: *Księgi 1-4 [Books 1-4]*, ed. T. Palmirski, Kraków 2013, pp. 49-53.

¹² It is very probable that such consciousness of “technicalisation” of particular terms was the main reason for the decision of Justinian’s compilers to include into the 50th book of *Digesta*, the title 16th: *De verborum significatione*, where some excerpts from jurists’ writings concerning “legal meaning” of some terms had been grouped. See more about this topic: A. Dell’Oro, ‘Il linguaggio dei compilatori del Digesto quale risulta dal titolo 50.16 “De verborum significatione” in F. Sini, R. Ortu (a cura di), *Scientia iuris e linguaggio...*, pp. 5-13; comp.: L. Zurli, ‘Dig. 50.16 tra iuris prudentia e rhetorica’ in F. Sini, R. Ortu (a cura di), *Scientia iuris e linguaggio...*, pp. 15-34.

ing that can be even described as an “exclusive meaning”.¹³ Such property of these terms is, from one point of view, somehow required, and, from another point of view, justified by the needs of the discipline itself, because law, belonging to dogmatic disciplines, have always kept its socially-practical importance, simply by “doing things with words”.¹⁴ However, very often scientific disciplines have to create new meanings for words or syntagmas in order to fulfill their tasks,¹⁵ even if finally these words and syntagmatic structures need to have long and frequently sublimated expressions to be properly explained. What is more, quite often such terms and syntagmas provide inspiration for scholars as well as for those who enact and apply law to determine their proper field of application. It can be, however, established only with a proper understanding of the historical moment of appearance of a specific technical term as well as an understanding how such a term achieved its precise meaning and what were its possible subsequent modifications.¹⁶

---

¹³ See: L. Lantella, ‘Dinamica semantica e modelli strutturali nella terminologia giuridica romana’ in S. Schipani, N. Scivoletto (a cura di), *Il latino del diritto...*, p. 39 f.

¹⁴ This expression refers to the concept of “speech acts”; see, in particular: J.L. Austin, *How to Do Things with Words*, Oxford 1962, *passim*; J. Searle, *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, London–Cambridge 1969, *passim*; B. Harrison, *Introduction to the Philosophy of Language*, London 1979, in part. pp. 165-183; S. Hervey, *Semiotic Perspectives*, London 1983, chapt. 4; P. Goddard, ‘The Language of Legal Faith’ in *idem*, *Legal Discourse...*, pp. 44-62.

¹⁵ Comp.: M. Serres, *Hermès*, vol. 1: *La communication*, Paris 1968, *passim*, about the issue of “langue intrinsèque de la science”.

¹⁶ Comp.: L. Genicot, ‘Variations sur la sémantique en histoire du droit’ in G. van Dievoet, P. Godding, D. van den Auweele (éd.), *Langage et droit à travers l’histoire...*, pp. 7-18; comp. also: A. Lefebvre-Teillard, ‘Nomen, tractatus, fama. Variations sous un même terme’ in G. van Dievoet, P. Godding, D. van den Auweele (éd.), *Langage et droit à travers l’histoire...*, p. 121, à propos the continuous evolution of legal language; about this issue, in the context of endless and necessary modification of legal lexicon, see: M. Galdia, *Legal Linguistics...*, p. 128 f.; from the general point of view in relation to various sciences, about

Undoubtedly, the language constitutes one of the most important instruments of the manifestation of law,¹⁷ and legal language can gain its technical dimension in very different ways. Such a technical dimension does, however, help law to fulfill its task, namely “to be a medium” on the level of a particular – in large measure technical and formal – normative reality. It was Marcus Tullius Cicero who substantially wrote about the aforementioned aspects of the legal language. Even if in one of his speeches, with the genius of a rhetorician, Cicero made jokes about his friend – one of the most important pre-classical jurists, Servius Sulpicius Rufus, finally Cicero had to admit that lingual formulas used by this jurist in his professional activity were absolutely unusual. Also because of that reason, the Arpinate had to conclude that those formulas could have been inaccessible for the cognition of an ordinary Roman citizen (e.g. Cic. *pro Mur.* 12.26: *inanissima prudentia*). Titles of works written in the times of the late Republic and the early Principate are also meaningful, only to mention *De iuris notarum* by Valerius Probus, or *De verborum quae ad ius pertinent significatione* by C. Aelius Gallus.¹⁸ Next, Aulus Gellius, an intellectual with “a bent of collecting the reminiscences of the past” of the Antonins’ days, in his work *Noctes Atticae* wrote a lot about that particular precision of usage of Latin by Roman jurists. As an

---

relationship between *ars inveniendi*, *ars producendi* and *ars communicandi*, in the context of one particular epoch, and recurrence of once-invented concepts in subsequent epochs, see: M. Serres, *Hermès*, vol. 2: *L’interférence*, Paris 1972, p. 127 f.

¹⁷ Comp.: T. Viehweg, *Topik und Jurisprudenz. Ein Beitrag zur Rechtswissenschaftlichen Grundlagenforschung*, 5 Aufl. München 1974, p. 54. According to this author law in general cannot exist outside of language.

¹⁸ About works mentioned see: D. Liebs, ‘C. Aelius Gallus’ in W. Suerbaum (Hrsg.), *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, Bd. 1: *Die archaische Literatur. Von den Anfängen bis Sullas Tod; die vorliterarische Periode und die Zeit von 240 bis 78 v. Chr.*, München 2002, p. 572; M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur, von Andronicus bis Boetius; mit Berücksichtigung ihrer Bedeutung für die Neuzeit*, Bd. 2, München 1994, p. 985.

example, it is worth quoting a *passus* from the work by Gellius, where he made an explicit reference to a specific “legal” meaning of the word ‘*vestibulum*’, *id est* “vestibule”:

Gell. 16.5.1-4: ‘*Vestibulum*’ *quid significet; deque eius vocabuli rationibus*: 1. *Pleraque sunt vocabula, quibus vulgo utimur neque tamen liquido scimus, quid ea proprie atque vere significant, sed incompertam et vulgariam traditionem rei non exploratae secuti videmur magis dicere, quod volumus, quam dicimus: sicuti est ‘vestibulum’ verbum in sermonibus celebre atque obvium, non omnibus tamen, qui illo facile utuntur, satis spectatum.* 2. *Animadverti enim quosdam haudquaquam indoctos viros opinari vestibulum esse partem domus primorem, quam vulgus ‘atrium’ vocat.* 3. *C. Aelius Gallus in libro de significatione verborum, quae ad ius civile pertinent, secundo vestibulum esse dicit non in ipsis aedibus neque partem aedium, sed locum ante ianuam domus vacuum, per quem a via aditus accessusque ad aedis est, cum dextra sinistraque ianuam tectaque sunt viae iuncta atque ipsa ianua procul a via est area vacanti intersita.* 4. *Quae porro huic vocabulo ratio sit, quaeri multum solet; sed quae scripta legi, ea ferme omnia inconcinna atque absurda visa sunt. (...)*

A technical dimension of the juridical discourse is therefore noticeable already in the times of antiquity,¹⁹ when the *instrumentarium* of Roman jurists was only in the phase of formation, frequently under the influence of other ancient *artes* – *disciplinae*.²⁰ What is

¹⁹ See also: U.C.J. Gebhardt, *Sermo Iuris. Rechtssprache und Recht in der augustischen Dichtung*, Leiden–Boston 2009, p. 11 f., *passim*.

²⁰ On the complex topic of formation of methodological *instrumentarium* of the Roman jurisprudence, especially about possible influences of Hellenic and Hellenistic philosophical concepts, in its substantial and methodological dimension, from the immense literature see in particular: J. Stroux, *Summum ius, summa iniuria. Ein Kapitel aus der Geschichte der interpretatio iuris*, Leipzig–Berlin 1926; idem, *Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik*, Potsdam 1949; H. Coing, ‘Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung der römischen Rechts’, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 1952, Bd. 62, pp. 24–59; F. Wieacker, ‘Griechische Wurzeln des Institutio-

more, one can also see jurists' particular awareness of connections between law and language and of their consequences, such as the impossibility for the society of being apart from or indifferent to the problem of such relationships. In general, the point is that law must materialise in the language and it has to be established, in

---

nensystem', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 1953, Bd. 70, pp. 93-126; idem, 'Cicero und die Fachjurisprudenz seiner Zeit' in *Ciceroniana*, vol. 3: *Atti del III Colloquium Tullianum* (Roma, 3-5 ottobre 1976), Roma 1978, pp. 69-77; J. Miquel, 'Stoische Logik und römische Jurisprudenz', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 1988, Bd. 97, pp. 85-122; comp. studies of the keen supporter of the thesis of strong influence of philosophy on Roman law, O. Behrends, e.g.: 'Gesetz und Sprache. Das römische Gesetz unter dem Einfluss des hellenistischen Philosophie' in O. Behrends, W. Sellert (Hrsg.), *Nomos und Gesetz. Ursprünge und Wirkungen des griechischen Gesetzdenkens*, Göttingen 1995, pp. 135-249. On the subject of relation between rhetoric and law, see in particular B. Vonglis, *La lettre et l'esprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique*, Paris 1968, *passim*; comp.: U. Wesel, *Rhetorische Statuslehre und Gesetzesauslegung der römischen Juristen*, Köln 1967, p. 10 f., who concludes with a reflection that the method of Roman jurists was already formed before the period of penetration of rhetorical concepts of Hellenistic origin into Roman law; compare a polemic by F. Reinoso Barbero, 'La autonomía de la jurisprudencia romana frente al pensamiento filosófico griego' in *Estudios en homenaje al profesor Juan Iglesias*, vol. 2, Madrid 1988, pp. 1021-1039, with rich bibliography; see also remarks by: A. Guzmán Brito, *Historia de la interpretación de las normas en el derecho romano*, Santiago de Chile 2000, pp. 305-347, 373-408, with literature in n. 910, pp. 305-306, in part. p. 391 f.: § 43: *Las relaciones entre la retórica y la interpretación*. Aforementioned problems were the object of investigation by O. Tellegen-Couperus: see, e.g. her recent study 'Roman Law and Rhetoric', *Revue Belge de Philosophie et d'Histoire*, Fasc. 1: *Antiquité*, 2006, vol. 84, pp. 59-75; synthetically about this problem, with the review of the various hypothesis presented in literature, see L. Winkel, 'Le droit romain et la philosophie grecque, quelques problèmes de méthode', *Tijdschrift voor Rechtsge-schiedenis*, 1997, vol. 65, pp. 373-384. Comp., in the present Collection: P. Kornaś, 'Współczesne życie paremii łacińskich na przykładzie *suum cuique*. Przyczynek do zagadnienia' [*Modern Life of Latin Maxims Based on the Example of *suum cuique*. Contribution to the Problem*].

other words – it has to be “assured” (e.g. Cic. *de leg.* 2.18: *Sunt certa legum verba...*).²¹

It seems that in the science, including the science of law, strict ascription of a meaning to technical formulas is not always possible without taking into consideration its historical context, and almost certainly it is impossible on the ground of a particular national legal language.²² *Pro domo mea*, it is worthwhile to look at the Latin term ‘*res*’, which usually is understood as “a thing”.²³ As ancient Romans did,²⁴ in modern times we also use this word almost every day, but with many different meanings, which is a result of semantic openness of this “legally relevant” notion,²⁵ the intensity of which depends on a context. One can ask, therefore, what is a “legal”, namely – a technical, meaning of the term ‘*res*’? And next – what is its correct use? And what does ‘*rectus*’ (“correct”) mean in this case? Does a knowledge and an ability of its competent use, from

²¹ Comp.: G. Calboli, ‘La lingua latina tra giuristi e retori’ in S. Schipani, N. Scivoletto (a cura di), *Il latino del diritto...*, p. 63 f.

²² Comp.: P. Mariani Biagini, ‘Lessicografia giuridica: dal latino all’italiano. Gli archivi del “Vocabolario giuridico italiano” in F. Sini, R. Ortu (a cura di), *Scientia iuris e linguaggio...*, p. 93 f., see also M. Galdia, *Legal Linguistics*, pp. 286–287: “Use of legal Latin in contemporary statutes and court decisions” and “Incorporation of legal Latin into national legal languages”.

²³ See, e.g. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków* [*The Latin-Polish Dictionary for Lawyers and Historians*], Kraków 2000, s.v. ‘*res*’.

²⁴ See, on this topic, an interesting observation by: M. Bretonne, *I fondamenti del diritto romano. Le cose e la natura*, Roma–Bari 2001, cap. 3: ‘*Res*’; cap. 5: ‘*Le cose senza corpo*’.

²⁵ Comp., engagingly: F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, publié par Ch. Bally, A. Sechehayé, Lausanne–Paris 1916, cit. ed.: *Course in General Linguistics*, transl. by W. Baskin, London 1966, pp. 75–76: “Language is radically powerless to defend itself against the forces which from one moment to the next are shifting the relationship between the signified and the signifier. This is one of the consequences of the arbitrary nature of the sign. Unlike language, other human institutions – customs, laws etc. – are all based in varying degrees on the natural relations of things: all have of necessity adapted the means employed to the ends pursued. (...) Language is limited by nothing in the choice of means.”

the point of view of semantics and syntax of the legal discourse, mean nowadays a sublimation? Can the competence of a “particular use” of a term, inaccessible for common men due to the extreme technicalisation of the legal language be regarded for this reason as somehow esoteric?²⁶ A confirmative answer would not however mean – or at least does not necessary have to mean – the absolute particularity of our times, because specific notions, recognised once as legally relevant, through ages carried with themselves a “legal burden”,²⁷ which determined both the context and the means of their application.²⁸

Besides the aforementioned problem concerning the proper use of Latin on the level of national dogmatic discourse, the issue of proper translation of legal text is placed,²⁹ being an issue absolutely

²⁶ Comp.: Y. Merminod, *Expressions et proverbes latins. Adages juridique*, Neuchâtel 1992, p. 8: “le jargon réservé à une élite”; see also: F.A. Philbrick, *Language and the Law...*, pp. V-VII, about the specificity of the legal language in – extremely practical – American reality; comp. also: P. Goodrich, *Languages of Law...*, p. 113: “the sixteenth-century emergence of the lawyer as distinctive class of professional oracle and of lawyer’s literature in particular as an exclusive and discrete genre.”

²⁷ See e.g.: J. Darbelnet, ‘Niveaux et réalisations du discours juridique’ in J.-C. Gémard (éd.), *Langage du droit et traduction...*, pp. 51-60; comp.: P. Goodrich, *Languages of Law...*, p. 115, who posed the, somehow “perverse”, question: “what law has done to the language”.

²⁸ This “contextual” mode of using the legal terms for their proper interpretation is emphasized, i.a., by: P. Goodrich, ‘The Science of Language’ in idem, *Legal Discourse...*, p. 30; idem, *Law and Language...*, pp. 228-229.

²⁹ See, from the point of view of a country where bilingualism is officially declared: J.-C. Gémard, ‘Fonctions de la traductions juridique en milieu bilingue et langage du droit au Canada’ in J.-C. Gémard (éd.), *Langage du droit et traduction...*, p. 121 f.; see also, from the more general point of view: L.-P. Pigeon, ‘La traduction juridique – L’équivalence fonctionnelle’ in J.-C. Gémard (éd.), *Langage du droit et traduction...*, pp. 271-281; M. Galdia, *Legal Linguistics*, pp. 224-237; see also studies by: G. Tessuto, M. Chromà, S. Marrone, in the collection of articles: V.K. Bhatia, Ch.N. Candlin, P. Evangelisti Allori (eds.), *Language, Culture and the Law. The Formulation of Legal Concepts across Systems and Cul-*

current and topical especially in the context of the contemporary discussion about the so-called official language(s) of Europe.³⁰ Precisely here “legal Latin” *per se* constitutes an exceptional phenomenon, because not only – as a technical language – did it have to share characteristics of common spoken language, and later a literary language, but also it always had to fit with the experience of a particular historical reality. And such a reality quite often was shaped and determined precisely by the historical lingual *universum*, with its main phenomenon of a right choice of the meaning,³¹ nonetheless always with particular regard to its own specificity and its own spirit. And this is true of the past as well as the presence, because the life of law – so to say, its broadly understood application – still happens with the use of words burdened with legal meaning, which gain their intension and extension thanks to the context of a particular reality which is, at the same time, created by them,³² but also which can be understood owing to the knowledge of a professional language. Therefore, another question must

---

tures, Bern–New York 2008, p. 283 f. From the philosophical perspective, on the problem of translation of legal terms, see, in particular: J. Derrida, ‘Force de loi: le “Fondement mystique de l’autorité”’, *Cardozo Law Review*, 1989–1990, vol. 11, pp. 920–1045, *passim*, in part. p. 927, 941, 944 f., 954–955.

³⁰ Comp.: H. Bauer–Bernet, ‘Le multilinguisme du droit de la communauté européenne’ in J.-C. Gémard (éd.), *Langage du droit et traduction...*, p. 187 f., in part. pp. 199–205; see also studies by: G. Sacerdoti Mariani, M. Dosse-
na, G. Caliendo and M. Venuti, C. Pennarola, M. Volini, P. Catenaccio, in the collection of articles: V.K. Bhatia, Ch.N. Candlin, P. Evangelisti Allori (eds.), *Language, Culture and the Law...*, p. 161 f.

³¹ See as well: S. Tafaro, ‘Ambiguitas’ in S. Schipani, N. Scivoletto (a cura di), *Il latino del diritto...*, pp. 97–150; idem, *Il giurista e l’“ambiguità”*. *Ambigere ambiguitas ambiguus*, Bari 1998, *passim*; comp.: P. Goodrich, ‘Preface’ in idem, *Legal Discourse...*, p. IX: “legal discourse” as “historically and rhetorically organized product”.

³² Comp.: J.-H. Sautel, ‘Le langage homérique annonciateur du droit? À propos de la notion d’ordonner’ in G. van Dievoet, P. Godding, D. van den Auwe-
ele (éd.), *Langage et droit à travers l’histoire...*, p. 29 f., in part. pp. 31–35.

actualise, namely, how to determine this unusual equilibrium which originates from proper understanding of an object and a name.

A profound discussion on Latin as a language of law – both as a language of legislation and as a language of legal practice³³ – is therefore necessary, namely as a reflection which begins with identification of its roots, rules of its organisation and formation as a language of normative emanations proper for description and regulation of a concrete reality of Roman antiquity and then, of many subsequent modern “postulated worlds”,³⁴ especially after this particular “revolution of the text written and printed”,³⁵ which is posited somewhere among normative production and doctrinal commentary on it, which justifies the thesis that the history of law is in fact the “history of books and codes”.³⁶ It is out of the question that the so-called Justinian’s compilation was the turning point in this history. The compilation which could not take on a role assigned

³³ On the postulate of necessary distinguishing of the legislative and legal language, see interesting remarks by: D. Mantovani, ‘Lingua e diritto. Prospettive di ricerca fra sociolinguistica e pragmatica’ in *Studi in onore di Remo Martini*, vol. 2, Milano 2009, pp. 673-712.

³⁴ See: J. Woleński, ‘Semantyczne ujęcie dogmatyki prawa’ [*Semantic Aspects of Dogmatics of Law*], *Studia Filozoficzne*, 1985, vol. 2-3, pp. 87-91.

³⁵ See: P. Poccetti, ‘Latino e diritto: vicende di una specularità’ in S. Schipani, N. Scivoletto (a cura di), *Il latino del diritto...*, p. 20; comp.: P. Goodrich, *Languages of Law...*, p. 3 f.: “legal tradition” as “a product of the technology of print”; L. Febvre, H.-J. Martin, *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450-1800*, transl. by D. Gerard, eds. G. Nowell-Smith, D. Wootton, London 1976, chapt. 1; comp. also interesting remarks on the importance of writing, by J. Derida, ‘Scribble (Writing Power)’, *Yale French Studies*, 1979, vol. 58, pp. 117-147.

³⁶ See: R. Gibert, ‘La Historia del Derecho como historia de los libros jurídicos’ in J. Cerdá y Ruiz-Funes, P. Salvador Coderch (eds.), in *I Seminario de Historia del Derecho y Derecho Privado. Nuevas técnicas de investigación*, Barcelona 1985, p. 61-92; comp.: P. Goodrich, *Languages of Law...*, p. 111 f.: “Legal Writing Systems”, p. 262: “writings as a history of the Roman and Canon Law traditions”; comp. also M. Olivera, ‘Le discours du pouvoir absolu: un témoignage littéraire’ in J.-C. Gémard (éd.), *Langage du droit et traduction...*, p. 141: “Les rapports entre l’oeuvre littéraire et la réalité socio-historique.”

by its originator,³⁷ became a basis for subsequent development of the architecture of legal science of medieval, modern and contemporary times.³⁸ In this way of continuous elevation of “Roman law written in Latin”, as well as showing its importance in academic legal education understood as an achievement of the legal culture is possible. Even if Roman law created in Latin constituted an element of the particular Roman historically determined reality, it still remains – due to its achievements and experiences – a phenomenon “friendly” to the contemporary legal science.

***

The presented collection of texts – mostly based on contributions given during the aforementioned seminar³⁹ – consists of five studies. The first of them, written by Hubert Wolanin, entitled *Lingua Latina jakiej prawnicy (prawdopodobnie) nie znają* = ‘*Lingua Latina*’ Which is (Probably) Not Known to Lawyers (pp. 55-82) concerns the history of the formation of the Latin language in both synchronic and diachronic perspectives.⁴⁰ After a short introductory

---

³⁷ On the problem why it is more proper to refer to Justinian’s great achievement as a compilation, but not as a codification, see: H. Ankum, ‘Was Justinian’s Corpus Iuris Civilis a Codification?’ in idem, *Extravagantes. Scritti sparsi sul diritto romano*, Napoli 2007, pp. 399-415; idem, ‘La “codification” de Justinien était-elle une véritable codification?’ in idem, *Extravagantes...*, pp. 55-73.

³⁸ See, in this way, e.g.: A. Watson, *The Spirit of Roman Law*, Athens–London 1995, p. XI; see also comments by Ph.J. Thomas, ‘The Eternal Value(s) of Roman Law’ in *Roman Law as Formative of Modern Legal Systems. Studies in Honour of Wiesław Litewski*, vol. 2, Kraków 2003, p. 173, who judged Justinian’s compilation as “responsible for some of the most important changes in the history of law.”

³⁹ Special thanks are owed to Barbara Kuś and Agnieszka Jaźwińska for the organisation and presidency of the students’ panel, as well as for their contribution, entitled *Premie łacińskie w czasie i przestrzeni* = ‘Latin Maxims in Time and Space’, given during the seminar, which is, however, not published in this volume.

⁴⁰ See more about profits resulting from the adoption of both research perspectives: M. Galdia, *Legal Linguistics*, pp. 119-120.

section showing a provenience of Latin from the Indo-European language family, the author describes the following phases of its development and its spread till the moment of its dominance in late antiquity. The second part of the study concerns characteristics of ancient Latin at every stage of its formation, namely archaic, early, classical, postclassical and late ones. Remarks on the moment of appearance of Latin seem to be of great importance for the subsequent analysis, especially because ancient legal Latin was a derivative and, for this reason, was also dependent on Latin of everyday life.⁴¹ Romans, and in particular Roman jurists, were perfectly aware of the continuous interference of colloquial terms with the domain of law.⁴² All peculiarities concerning writing, pronunciation and morphology presented by the author are additionally illustrated with a very diverse source material. Thanks to this it was possible to demonstrate the most important trends in the development of the Latin language as well as to identify its main varieties formed mostly due to the reason that Latin was the language of people of diverse social backgrounds which determined the lexicon and the pragmatics.⁴³

---

⁴¹ See interesting remarks by: G. Pascucci, 'Aspetti del latino giuridico' in *idem*, *Scritti scelti*, vol. 1, Firenze 1983, p. 311 f.; see also: C. De Meo, *Lingue tecniche del latino*, Bologna 1983, p. 75 f.

⁴² It is mentioned, *inter alia*, by Quintilian in *inst.* 5.14.33-34; *ibidem* 11.2.41. See, in general: G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna 1987 r.a., p. 271 f.; see also: M. Kaser, 'Zur juristischen Terminologie der Römer' in *Studi in onore di Biondo Biondi*, vol. 1, Milano 1965, p. 95 f., in part. p. 101 [= *idem*, *Ausgewählte Schriften*, vol. 1, Napoli 1976, p. 35 f.]. On this problem in the perspective of contemporary legal reality, see in particular: T. Gizbert-Studnicki, *Wieloznaczność leksykalna w interpretacji prawniczej* [*Lexical Polisemy in Legal Interpretation*], Kraków 1978, *passim*.

⁴³ Comp.: E. Benveniste, 'Structure de la langue et structure de la société' in *Linguaggi nella società e nella tecnica. Atti del Convegno* (Milano, 1968), Milano 1970, pp. 459-469 [repr. in: *idem*, *Problèmes de linguistique générale*, vol. 2, Paris 1974, pp. 91-102]; comp. also: R. Lazzeroni, 'Contatti di lingue e culture nell'Ita-

In the second study of the presented collection, entitled *Z rozważań o łacińskiej terminologii prawnej w Polsce = Latin Legal Terminology in the Old Poland*, written by Janusz Sondel (pp. 83-126), the moment of the introduction of the Latin language in Poland is shown. It has been established in literature that this moment has to be linked with acceptance of the Christian religion in the Latin rite. In the next part of the study the author presents the issue of the adoption of the Latin language by the elite of the state, whose representatives had to understand the necessity of such an adoption of Latin as the language of administration and diplomacy, and its acceptance by the intellectual elite, which had to be fully aware of the artistic expressive possibilities given by this language. It is doubtless that the adaptation of Latin in its ancient formula to the actual reality and social needs of particular country had to be carried out, and some modifications of the legal vocabulary were necessary as well.⁴⁴ The effect of this transformation is perfectly illustrated by the author with the help of the original Polish medieval source material, such as the Chronicle by Wincenty Kadłubek. In the closing part of the study some outlines of the issue of the need for a Latin-Polish dictionary are indicated in the perspective of the past and present times (16th-20th century).

The third study, entitled *Łacina w prawie kanonicznym = Latin in the Canon Law* by Krzysztof Burczak (pp. 127-153), presents the issue of the formation of canonical Latin and in particular its specificity in comparison to ancient (classical) but pagan Latin of Imperium Romanum. Quite soon Latin was accepted and adopted by the Church, consolidating in the times of late antiquity, and became – in a way – “the official language” of the new religion. The main reason for this adaptation of Latin was the fact that the Greek

---

lia antica: un bilancio' in E. Campanile (a cura di), *Rapporti linguistici e culturali tra i popoli dell'Italia antica*, Pisa 1991, p. 186 f.

⁴⁴ See also: L. Lantella, *Dinamica semantica e modelli strutturali...*, pp. 39-62 and the literature quoted.

language, the first language of Christian liturgy, in the Western Empire (in comparison with Latin, which was the language of the people) started to vanish so the introduction of Latin into the liturgy was somehow necessary. Latin also became a language of theology of the Western Church, a language of the papal and synod's legislations, and it played the main role in the process of the formation of the canon law, which is attested by medieval collections of canons, presented by the author of the study. At the end, some aspects of the presence of Latin in the modern and contemporary canon law are indicated.

The forth study by Krzysztof Pawłowski, entitled *Łacina średniowieczna i Lexicon mediae et infimae latinitatis Polonorum = Medieval Latin and Lexicon mediae et infimae latinitatis Polonorum* (pp. 155-173), starts with the exposition of the beginnings of medieval Latin and its development as a language quite different from the classical – antique and pagan paradigm.⁴⁵ Our image of modern Latin we owe, in great measure, to the medieval epoch with its idea of universalism and in particular to the concept of a universal language – Latin. The Middle Ages – as the first of post-ancient epochs – also drew on the experiences and models of juridical solutions invented in ancient times, adopting them, however, to current needs. As a result, one can see diverse modifications of legal institutions as well as the loss of their previous character due to many technical terms. What is more, lack of terminological equivalents for newly-created institutions resulted in the creation of neologisms or in ascription of new meanings to old, still existing expressions.⁴⁶ Particularities of Medieval Latin

---

⁴⁵ On the problem of semantic evolution of legal terminology during this period, see also: G. Melillo, 'Il latino giuridico quale tramite tra il II e il IV secolo e i suoi rapporti con l'età del primo principato' in S. Schipani, N. Scivoletto (a cura di), *Il latino del diritto...*, pp. 215-244.

⁴⁶ Comp.: W. van Hoecke, D. van den Auweele, 'La terminologie juridique dans la traduction par Jean d'Antioche (1282) du "De inventione" de Cicéron et de la

are specific outcomes of deep modifications which happened in lexicon, orthography, grammar and syntax. Because of the aforementioned changes, for a long time the necessity of drawing up a separate dictionary, based on preserved medieval sources, has been observed. Such a project for Polish Medieval Latin is realised by a group of scholars grouped in the “Laboratory for the Dictionary of Medieval Latin” at the Polish Academy of Science in Cracow. It has been named: *Lexicon mediae et infimae latinitatis Polonorum*.

The last study entitled *Współczesne życie paremii łacińskich na przykładzie suum cuique* = *Modern Life of Latin Maxims on the Example of 'suum cuique'*. *Contribution to the Problem*, by Przemysław Kornaś (pp. 175-195), is – in the author’s intention – an outline of the issue of the phenomenon of presence of Latin maxims and proverbs in modern discourse.⁴⁷ It is obvious that some lingual formulas established in the past are constantly present in common social memory, but start their own independent second life⁴⁸ – not only on the ground of legal practice, where they

---

“Rhetorica ad Herennium” in G. van Dievoet, P. Godding, D. van den Auweele (éd.), *Langage et droit à travers l'histoire...*, p. 227 f.

⁴⁷ Comp.: M. Villey, ‘Suum jus cuique tribuens’ in *Studi in onore di Pietro de Francisci*, vol. 1, Milano 1956, pp. 361-371; see also, somehow “classical work” on the meaning of this formula: F. Senn, *De la justice et du droit. Explication de la définition traditionnelle de la justice, suivie d'une étude sur la distinction du “ius naturale” et du “ius gentium”*, Paris 1927, pp. 1-54 and recently: F. Falcone, *Ius suum cuique tribuere*, „Annali del seminario giuridico”, 2007-2008, vol. 52, s. 133-176 [= *Studi in onore di Remo Martini*, t. 1, Milano 2008, s. 971-1016].

⁴⁸ This expression refers to the expression “invented” by Paul Vinogradoff, in relation to the existence of *ius commune* in the Middle Ages, see: P. Vinogradoff, *Roman Law in Mediaeval Europe*, London–New York 1909; here cit. after the repr. edition: New Jersey 2001, p. 4. It is worth mentioning that after this scholar, many authors developed this “metaphorical” idea about “subsequent successive incarnations of this the particular ancient phenomenon, i.e. as Roman Law”. See, e.g.: J.A.C. Thomas, *Textbook of Roman Law*, Amsterdam–New York 1976, p. 3: “the resurrection of Roman law”; A. Watson, *Roman Law & Comparative Law*, Athens 1991, pp. 86-88: “Roman law reappeared in so many ways at so many times

incarnate an already formed technical *instrumentarium*, but also as a part of the discourse of broadly understood art, such as poetry, prose, drama, and even *beaux artes*. In this way some particular Latin maxims are a “vivid” proof of the unchanged human expression of belief in the wisdom of the past, like, in particular, once discovered “normative truths”.⁴⁹

The Collection ends with three “practical” appendices, which – according to the hopes of the editor – will be helpful in individual research on the phenomenon of “legal Latin”. The first of the aforementioned appendices presents the most important basic rules of traditional English pronunciation of Latin (*Appendix 1*). The second of the appendices comprises a list of selected Latin expressions still used in legal English together with explanations of their technical meaning (*Appendix 2*).⁵⁰ In the third of the appendi-

---

in so many places that one would properly have to speak of ‘lives’”. On the ground of Polish scientific literature, see: S. Grzybowski, *Dzieje prawa. Opowieść, refleksje, rozważania* [*The History of Law. Story, Reflection, Deliberation*], Wrocław 1981, pp. 82-92, who spoke about a “posthumous life of Roman law”; and also: E. Borkowska-Bagieńska, ‘Prawo rzymskie we współczesnej kulturze prawnej Europy’ [*Roman Law in the Contemporary Legal Culture of Europe*] in *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, Toruń 2001, p. 22; and also the most recently: T. Giaro, ‘Kilka żywotów prawa rzymskiego zakończonych jego kodyfikacją’ [*Several Lives of Roman Law Finished with its Codification*] in A. Dębiński, M. Jońca (red.), *Prawo rzymskie a kultura prawna Europy*, [*Roman Law and European Legal Culture*], Lublin 2008, p. 16.

⁴⁹ Comp.: T. Giaro, ‘Dogmatische Wahrheit und Zeitlosigkeit in der römischen Jurisprudenz’, *Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano*, 1987, vol. 29, p. 13 f.; lub idem, ‘Prawda i autorytet w jurysprudencji klasycznej’ [*Truth and Authority of Classical Jurisprudence*], *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze*, f. 125 (1989), pp. 29-50, in part. p. 35 f., on a problem of qualification of opinions and solutions proposed by Roman jurists with the help of cognitive categories (truth – false), which resulted in a possibility of their recognition as “dogmatically” true in the sense of particular “practical” truth.

⁵⁰ Just as a curiosity it is worth mentioning that such practice is common not only in English law, but in fact in every country of the contemporary world. As a particular proof one can regard collections of maxims still in use in various legal

ces some bibliographical hints are given, namely books and studies helpful in studying Latin sources as well as in exploration topics concerning the formation of the Latin language, in particular legal Latin through the ages, topics concerning the problem of translation of normative texts and the topic concerning the place of Latin in the contemporary legal discourse as a good example of complex relationships between two unquestioned phenomena: language and law (*Appendix 3*).

At the end, it is worth to repeat the words of one of French philosophers of the Enlightenment, Étienne Bonnot de Condillac, a friend of Denis Diderot and Jean-Jacques Rousseau, written in his first work, *Essai sur l'origine des connaissances humaines*:⁵¹ “les mots, et la manière dont nous nous en servons, peuvent fournir des lumières sur les principes de nos idées”.

---

discourses. See, e.g.: H. Roland, L. Boyer, *Locutions latines et adages du droit français contemporain*, vol. 1-3, Lyon 1977-1979; Y. Merminod, *Expressions et proverbes latins...*, who, on p. 8 declared: “on trouvera ci-après, classé par ordre alphabétique, des adages juridique, termes, expressions et proverbes latins applicables tant au domaine du droit qu'à la vie courante”; comp.: V. Sotropa, ‘La terminologie juridique roumaine d'origine latin. Preuve de la continuité de l'esprit juridique et du droit romain en Dacie’ in G. van Dievoet, P. Godding, D. van den Auweele (éd.), *Langage et droit à travers l'histoire...*, p. 201 f.

⁵¹ É.B. de Condillac, *Essai sur l'origine des connaissances humaines. Ouvrage où l'on réduit à un seul principe tout ce qui concerne l'entendement humain*, éd. P. Mortier, Amsterdam 1746, p. 311.

